

Editorial

Náboženství v laboratoři¹

David Václavík, Aleš Chalupa

Religionistika – vědecké, tj. neangažované a od teologie emancipované, studium náboženství² – vznikla stejně jako mnoho dalších tzv. sociálních a humanitních věd ve druhé polovině 19. století. Podobně jako v jejich případě i religionistika reagovala na celou řadu společenských, kulturních, politických a ekonomických proměn, kterými procházela rodící se moderní západní společnost. Mezi ty rozhodující pro její vznik patřila určitě proměna role, vnímání a pozice náboženství v moderní společnosti, označovaná často ne zcela vhodně jako sekularizace.³ V mnoha ohledech by bylo vhodnější tuto změnu chápat šířeji (a to i ve vztahu k epistemologickým konsekvencím, které s sebou přináší) jako ztrátu samozřejmosti náboženství, spojenou jak s proměnou role náboženství ve společnosti, tak s uchopováním a interpretováním náboženství v nových kontextech a intencích. Stručně řečeno, náboženství ztrácí v této době nejen svoji „posvátnou aureolu“, ale – poněkud paradoxně – přestává být i něčím „samozřejmým“ a „jasným“; stává se problémem, který je třeba pochopit a nově vysvětlit.

Klíčovou roli sehrála v tomto procesu tradice evropského osvícenství, která postavila svoji *rekonceptualizaci* náboženství na naplňující se snaze po jeho oddělení od státní moci a zároveň na racionálně vedené kritické reflexi náboženství. Díky této reflexi ztrácí náboženství stále výrazněji svoji metafyzickou exkluzivitu a zájem badatelů se odpoutává od tradičních otázek, které jsou s ním spojené (například důkazů Boží existence) a pokouší se reflektovat náboženství především jako antropologický fenomén.

Studium náboženství tím začíná postupně opouštět prostředí teologie, tj. apologeticky motivované logizace vlastního náboženského postoje využívající a rozvíjející koncepty a metodologii filosofie, a stává se předmětem, který je možné uchopit na základě empiricky ověřitelných faktů. S tímto programem přichází v druhé polovině 19. století skupina

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 2/2013. S. 7–12. ISSN 1214-813X.

- ¹ Tento článek vznikl v rámci projektu Laboratoř pro experimentální výzkum náboženství (LEVYNA, CZ.1.07/2.3.00/20.0048) spolufinancovaného Evropskou unií a státním rozpočtem České republiky.
- ² Za datum vzniku religionistiky je často považován rok 1867, kdy indolog Max Müller publikoval první díl svých *Strípků z německé dílny* (Chips from a German Workshop), který obsahuje i kapitolu nazvanou „Eseje o vědě o náboženství“ („Essays on the Science of Religion“). Müller v ní odmítl dosavadní více či méně theologizující přístupy k náboženství a inspirovan v té době se bouřlivě rozvíjející srovnávací lingvistikou se pokusil založit novou vědní disciplínu, které dal název „science of religion“. Srv. například Horyna a Pavlincová (2001: 39–40).
- ³ Zajímavé rozbory sekularizace nejen jako sociálního jevu, ale i jako konceptu a pojmu, lze nalézt v Martin (2005). V českém prostředí se z podobného hlediska věnuje sekularizaci kniha Romana Vida *Konec velkého vyprávění* (Vido 2011).

badatelů, mezi něž patří například výše zmíněný Max Müller v Anglii a Cornelius Petrus Tiele v Nizozemí, kteří byli přesvědčeni, že je nezbytné rozlišovat mezi vědou o náboženství (*Religionswissenschaft, Science of Religion*) a teologicko-náboženskou reflexí, která je vždy konfesionálně motivována a díky tomu i (bez ohledu na to, co říká) zaujatá a neobjektivní (srv. například Martin a Wiebe 2012: 11).

Pokus zakladatelských postav religionistiky o etablování nové vědy o náboženství byl od té doby mnohokrát podroben zevrubné kritice, a to z mnoha různých stran. Podle některých kritiků je tento „pokus“ jen sofistikovanější verzí liberální protestantské teologie, který se není s to oddělit od nejproblematičtějšího bodu okcidentální reflexe náboženství, tedy od samotného pojmu náboženství (například Asad 1993; Fitzgerald 2003). Další kritici pak poukazovali na to, že vznik religionistiky byl velmi významně ovlivněn a dost možná i iniciován konkrétními „politickými potřebami“, které vyplynuly z důsledků evropského kolonialismu, a je tak jen dalším příkladem snahy po racionálně konstruovaném ovládnutí světa (srv. například McCutcheon 2003). Nutno říct, že v posledním čtvrtstoletí se tyto úvahy staly dominantním námětem nejen velké části prací věnovaných dějinám religionistiky, ale také mnoha monografií a studií, které se snažily vymezit předměty a cíle religionistického bádání. Mohli bychom dokonce v této souvislosti říct, že necelých sto padesát let od svého vzniku se religionistika dostala do situace, v níž je zásadním způsobem zpochybňována jak její identita, tak její relevantnost.

S touto situací se pojí dvě klíčové otázky: 1) *Je vůbec možné vědecké studium něčeho takového jako náboženství?* 2) *Čím se religionistické uchopení a s ním spojený výklad, popis, interpretace náboženství liší od toho, jak k tomuto fenoménu přistupují jiné disciplíny, zejména pak sociologie, antropologie a psychologie?*

V případě první otázky se většina současných pokusů o její zodpovězení soustředí na problematizaci a s ní spojenou kritickou reflexi pojmu a konceptu náboženství. Z velké části jde o studie, které odmítají nejenom chápání náboženství jakožto specifického jevu *sui generis* (například Smith 1988), ale také pojetí náboženství jako systému idejí (a částečně praktik), jehož základní charakteristikou je vztah k transcendentnu (například Vásquez 2011; Harvey 2013). Bohužel se přitom zapomíná, že neméně důležitou součástí této reflexe je metodologická otázka po „vědeckém charakteru“ studia náboženství. Provokativním způsobem se jí v nedávné době dotkli dva významní religionisté Luther H. Martin a Donald Wiebe ve své studii „Religious Studies as a Scientific Discipline: The Persistence of a Delusion“ (Martin a Wiebe 2012),⁴ která vyvolala a stále vyvolává bouřlivou diskusi.⁵

Podle Martina a Wiebeho došlo po počátečním nadějném pokusu o vědecké založení studia náboženství, který konceptuálně navazoval na Darwinův evolucionismus a vycházel z principu budování teoretických generalizací na pozitivně ověřitelných faktech, k současné situaci, kterou spolu se Sveinem Bjerkem nazývají *monotetickou úzkostí*. Tímto výrazem

⁴ Studie vyšla i v časopise *Religio: Revue pro religionistiku* spolu s několika reakcemi českých i evropských badatelů v oblasti náboženství.

⁵ V českém prostředí tuto otázku jako jeden z prvních vznesl filosof a religionista Břetislav Horyna, který se jí věnuje v několika studiích (Horyna 2007, 2008) a zejména pak ve své poslední monografii (Horyna 2011).

zjednodušeně řečeno označují „základní naladění“ a charakter většiny současných teorií náboženství a diskusí s nimi spojených, které nakonec vždy směřují k nikam nevedoucím, prázdným či dokonce metafyzickým debatám ignorujícím empirická a experimentálně ověřitelná fakta týkající se náboženství a odmítajícím metodologický redukcionismus novověké vědy jako „nevhodný“ pro vysvětlení tak složitého fenoménu, jakým má být náboženství. V důsledku této situace tak současné bádání o náboženství nejenom pozbylo svůj původní étos vědy o náboženství, ale zároveň i ztrácí svoji pomyslnou imunitu vůči ideologizaci a především teologizaci.

Má-li ale podle Martina a Wieba religionistika či jakékoli jiné vědecké studium náboženství dostát svým závazkům a ambicím, musí se vrátit ke svým kořenům a být plně založeno na empirických a experimentálně ověřitelných faktech (Martin a Wiebe 2012: 14–15). Jednu z možností vidí v této souvislosti v tzv. kognitivních vědách, které jsou kromě splnění tohoto požadavku schopné ještě podat *přirozené* (natural) vysvětlení náboženství. Určitě ale nejde o jediný proud v dějinách vědeckého studia náboženství, který se mimo výše zmíněného evolucionismu dovolává těchto cílů. Mezi ty nejvýznamnější v prvních několika desetiletích existence religionistiky patřily kromě evolucionistické antropologie a historiografie psychologické koncepce vycházející z fyziologické psychologie Wilhelma Wundta, v nedávné minulosti pak například aplikace teorie racionální volby známá především díky americkým sociologům Rodney Starkovi a Williamu S. Bainbridgeovi (Stark a Bainbridge 1987). Kognitivní religionistika však patrně poskytuje nejsystematičtější vědecké paradigma, které je založeno na naturalizujícím přístupu k náboženství, a zároveň umožňuje studovat náboženství nejenom z hlediska komparativního přístupu, ale také jako historický jev.

S Wundtovou fyziologickou psychologií a teorií racionální volby ale kognitivní religionistiku pojí jednoznačné odmítnutí rozšířené představy, že náboženství je něco *specifického*. K náboženství bychom tudíž měli přistupovat jako k ostatním lidským projevům a zkoumat je, obrazně řečeno, nikoli „v rukavičkách“, ale třeba i v laboratoři.

Jak by takový „výzkum náboženství v laboratoři“ mohl vypadat, se pokusí ukázat tento svazek, sestávající z několika studií nabízejících příklady experimentálně orientovaného výzkumu různých náboženských jevů, a to nejen z pozice kognitivní psychologie, která je v současném kognitivním diskurzu jednoznačně dominující, ale také například z pozice experimentální antropologie či sociologie. Obraz, který z uvedených studií vznikne, určitě nebude ani reprezentativní, ani vyčerpávající,⁶ ukazuje však relativní šířku, kterou experimentální přístup čerpající inspiraci ze současných kognitivních věd ke studiu náboženství zahrnuje, stejně jako jeho explanační potenciál.

Nepřímo snad také pomůže zodpovědět druhou z výše postulovaných otázek. Představené studie jsou totiž dobrým dokladem toho, že při studiu náboženství je hledání nějaké specifické metody, která by nejen umožnila „neredukovatelné“ studium tohoto jevu, ale zároveň byla „hlavním argumentem“ při obhajobě religionistiky jako samostatné vědy, nesmyslné. Vědecké studium náboženství se totiž může (a vlastně ani jinou možnost nemá) opřít o postupy, metody

⁶ Poměrně reprezentativní přehled současného stavu kognitivně založeného studia náboženství podává v jedné ze svých posledních studií finský badatel Ilkka Pysiäinen (2013). Srovnej též Bulbulia a Slingerland (2012).

a koncepty vzniklé a používané v jiných vědách a využít je k tomu jedinému, co může legitimizovat jeho existenci, totiž k vytvoření adekvátních generalizací, které nám umožní lépe pochopit náboženství jako přirozenou součást existence a činnosti druhu *Homo sapiens*.⁷

A konečně mají publikované studie ještě jeden cíl – představit poměrně jedinečné vzdělávací a výzkumné pracoviště nazvané *Laboratoř pro experimentální výzkum náboženství* (LEVYNA).⁸ Laboratoř vznikla v roce 2011 jako (prozatím) tříletý projekt financovaný z Operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost (OPVK). Jeho cílem je vyškolení tým mladých doktorských a postdoktorských výzkumníků z oblasti humanitních a sociálních věd⁹ v metodách experimentálního výzkumu a analýzy získaných experimentálních dat. Důležitými členy týmu se stali rovněž psychologové,¹⁰ kteří především (ale nejenom) v počátcích jeho fungování poskytl nezbytné experimentální know-how umožňující nastartování výzkumného programu ve třech vzájemně propojených výzkumných týmech – „clusterech“ – pojmenovaných po jednotlivé teorii a/nebo předmětu bádání jako „vtělená kognice“ („embodiment cluster“), „emoce“ („emotion cluster“) a „prosocialita“ („prosociality cluster“).

Projekt byl od svých počátků chápán a koncipován jako mezinárodní a interdisciplinárně zaměřený, otevřený spolupráci s předními podobně orientovanými pracovišti v Dánsku, Velké Británii, USA, Kanadě a na Novém Zélandu. Po vědecké stránce se vedení týmu a organizace jeho každodenní činnosti ujali absolventi prestižního *Institutu pro studium kognice a kultury*¹¹ (Institute of Cognition and Culture, zkráceně ICC) při Královině univerzitě v Belfastu: William W. McCorkle, Jr. a Dimitris Xygalatas. Členové výzkumného týmu mohou v případě potřeby konzultovat s týmem poradců z řad předních světových odborníků v oblasti kognitivně orientovaného studia mysli nebo kultury, mezi které patří například takové veličiny jako Chris a Uta Frith, Merlin Donald, Pascal Boyer nebo Richard Sosis, nebo s některým ze spolupracovníků z partnerských pracovišť.

Především zásluhou Dimitrise Xygalatase, předního představitele experimentální antropologie, získala LEVYNA (přes svůj název a původní záměr) antropologický přesah. Cílem výzkumu již není pouze experimentovat v laboratoři, ale rovněž usilovat o terénní experimenty, jejichž předností je sběr dat od participantů v jejich „přirozeném prostředí“. Další progresivní posun představuje skutečnost, že členové výzkumného týmu mohou získávat zkušenost s terénními antropologickými experimenty mimo jiné i na ostrově Mauritius, který pro

⁷ Výzkumný program tohoto druhu a zaměření provokativně nastiňuje v úvodní studii tohoto čísla Dimitris Xygalatas.

⁸ Viz webové stránky projektu www.levyna.cz. Laboratoř je organizačně jedním z podpracovišť Ústavu religionistiky FF MU.

⁹ Od startu projektu v září 2011 ve výzkumném týmu pracují Radek Kundt (religionistika a filosofie), Eva Kundtová Klocová (religionistika a psychologie), Jakub Cigán (religionistika a sociologie), Silvie Kotherová (religionistika), Jan Krátký (religionistika a sociologie), Danijela Jerotijević (religionistika a antropologie) a Vladimír Bahna (religionistika a antropologie). Později je doplnili rovněž Martin Lang (religionistika a psychologie) a Peter Maňo (antropologie). Na podzim roku 2013 tým doplní antropolog a ekonom John H. Shaver z University of Connecticut.

¹⁰ Daniel J. Shaw (2011–2013), Kristýna Czekóová (2011–2013), Michaela Porubanová (2011–2013), Paul Reddish (2012–2013) a Penny Tok (2012–2013).

¹¹ Viz <http://www.qub.ac.uk/schools/InstituteofCognitionCulture>.

etnickou pestrost svého obyvatelstva umožňuje dodatečné prověření mnoha hypotéz a teorií, jež byly učiněny na základě výzkumu, jehož participanty byli převážně studenti psychologie z tzv. „WEIRD¹² societies“ (Henrich, Heine a Norenzayan 2010). Přestože toto omezení nelze jednoduše v českých podmínkách překonat, výzkumníci LEVYNY díky kurzu *Experiment v religionistice* (kód kurzu RLB 358) své participanty alespoň vybírají z řad studentů rozdílných fakult a oborů Masarykovy univerzity.

Kromě intenzivní vzdělávací a badatelské činnosti se LEVYNA snaží prezentovat i navenek, a to jak v českém, tak mezinárodním kontextu. Na podzim roku 2012 uspořádala ve spolupráci s Ústavem religionistiky FF MU a Českou společností pro studium náboženství mezinárodní konferenci *Homo Experimentalis: Experimental Approaches in the Study of Religion*, které se zúčastnili mnozí přední světoví odborníci z oblasti kognitivně orientovaného studia kultury.¹³ Členové LEVYNA týmu se se svými příspěvky pravidelně účastní domácích a mezinárodních konferencí. LEVYNA a Ústav religionistiky se v roce 2012 rovněž staly jedním z hlavních členů (senior partner) výzkumného konsorcia CERC (Cultural Evolution of Religion Research Consortium) se sídlem při University of British Columbia v kanadském Vancouveru.¹⁴ V roce 2014 bude LEVYNA opět ve spolupráci s Ústavem religionistiky FF MU a Českou společností pro religionistiku hostit konferenci IACSR (International Association for the Science of Religion).¹⁵

Neméně směle jsou rovněž plány do dalších let: „přetavit“ výzkumné výsledky do publikací v předních vědeckých časopisech, zúročit získané zkušenosti při výuce experimentálních přístupů v rámci bakalářského, magisterského a doktorského kurikula religionistiky a usilovat o zapojení do dalších grantových projektů. Primárním a dlouhodobým cílem pak zůstává vytvořit z LEVYNY etablované a respektované pracoviště zaměřené na interdisciplinární výzkum náboženství mezinárodního renomé.

Literatura

- ASAD, Talal. *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. 1. vyd. New York: John Hopkins University Press, 1993. ISBN 9780801846328.
- BULBULIA, Joseph a Edward SLINGERLAND. Religious Studies as a Life Science. *Numen*, 2012, roč. 59, č. 5/6, s. 564–614. ISSN 0029-5973.
- FITZGERALD, Timothy. *The Ideology of Religious Studies*. 1. vyd. Oxford: Oxford University Press, 2003. ISBN 9780195167696.
- HARVEY, Graham. *Food, Sex & Strangers: Understanding Religions as Everyday Life*. 1. vyd. London: Acumen, 2013. ISBN 978-1844656936.

¹² Akronym WEIRD zde znamená: Western, Educated, Industrialized, Rich, and Democratic.

¹³ Program konference a seznam řečníků viz http://www.levyna.cz/events/levyna-conference_1. K dispozici jsou rovněž rozhovory s klíčovými řečníky a dalšími pozvanými hosty, viz videa kanálu LevynaProject na www.youtube.com.

¹⁴ Viz <http://www.hecc.ubc.ca/cerc/project-summary>.

¹⁵ Viz <http://www.iacsr.com/iacsr/Home.html>.

- HENRICH, Joseph, Steven J. HEINE a Ara NORENZAYAN. The Weirdest People in the World? *Behavioral and Brain Sciences*, 2010, roč. 33, č. 2/3, s. 61–135. ISSN 2160-5866.
- HORYNA, Břetislav. Kulturní věda – další dilema religionistiky. *Religio: Revue pro religionistiku*, 2007, roč. 15, č. 1, s. 3–28. ISSN 1210-3640.
- HORYNA, Břetislav. Finalizace religionistiky: Problematika vnějších determinant rozvoje vědecké teorie. *Religio: Revue pro religionistiku*, 2008, roč. 16, č. 1, s. 5–32. ISSN 1210-3640.
- HORYNA, Břetislav. *Kritik der religionswissenschaftlichen Vernunft: Plädoyer für eine empirisch fundierte Theorie und Methodologie*. 1. vyd. Stuttgart: Kohlhammer, 2011. ISBN 9783170215474.
- HORYNA, Břetislav a Helena PAVLINCOVÁ. *Dějiny religionistiky*. 1. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2001. ISBN 8071821233.
- MARTIN, David. *On Secularization: Toward A Revised General Theory*. 1. vyd. London: Ashgate, 2005. ISBN 9780754653226.
- MARTIN, Luther H. a Donald WIEBE. Religious Studies as a Scientific Discipline: The Persistence of a Delusion. *Religio: Revue pro religionistiku*, 2012, roč. 20, č. 1, s. 9–18. ISSN 1210-3640.
- McCUTCHEON, Russell. *Manufacturing Religion: The Discourse on Sui Generis Religion and the Politics of Nostalgia*. 1. vyd. Oxford: Oxford University Press, 2003. ISBN 9780195166637.
- PYYSIÄINEN, Ilkka. Cognitive Science of Religion: State-of-the-Art. *Journal for the Cognitive Science of Religion*, 2013, roč. 1, č. 1, s. 5–29. ISSN 2049-7555.
- SMITH, Jonathan Z. *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*. 1. vyd. Chicago: Chicago University Press, 1988. ISBN 9780226763606.
- STARK, Rodney a William S. BAINBRIDGE. *A Theory of Religion*. 1. vyd. Toronto: Peter Lang, 1987. ISBN 9780813523309.
- VÁSQUEZ, Manuel A. *More Than Belief: A Materialist Theory of Religion*. 1. vyd. Oxford: Oxford University Press, 2011. ISBN 9780195188547.
- VIDO, Roman. *Konec velkého vyprávění? Sekularizace v sociologické perspektivě*. 1. vyd. Brno: CDK 2011. ISBN 9788073252663.